

DOI: 10.33663/0869-2491-2026-37-345-353

УДК 341., 341.7

О. О. САМОЙЛЕНКО,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*
ORCID: 0000-0002-4624-5105

ПИТАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВ У ГЕЛЬСІНСЬКОМУ АКТІ 1975 РОКУ: РОЗДУМИ ДО ЮВІЛЕЮ

Стаття присвячена аналізу питання територіальної цілісності держав у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року (Гельсінський акт) у контексті ювілейного осмислення цього документа. Розглянуто нормативний зміст принципу територіальної цілісності, його співвідношення з принципами суверенної рівності, непорушності кордонів та невтручання у внутрішні справи держав, а також їх системну єдність у структурі Гельсінського акта. Обґрунтовано, що закріплені в Акті положення мають не лише політичний, а й значний правовий потенціал, який зберігає актуальність у сучасних міжнародних відносинах. Зроблено висновок про те, що Гельсінський акт 1975 року залишається важливим нормативним орієнтиром для розвитку міжнародного права та системи європейської безпеки.

Ключові слова: Гельсінський акт 1975 року, «кошик», мир, територіальна цілісність, непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи, міжнародне право, Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ).

Samoilenko Olena. The Issue of the Territorial Integrity of States in the Helsinki Final Act of 1975: Reflections on the Anniversary

The article examines the issue of the territorial integrity of states as enshrined in the Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe of 1975 (the Helsinki Final Act) in the context of its anniversary reassessment. The study analyses the normative content of the principle of territorial integrity, its relationship with the principles of sovereign equality, inviolability of frontiers, and non-intervention in internal affairs, as well as their systemic unity within the structure of the Helsinki Final Act. It is argued that the provisions of the Act possess not only political significance but also substantial legal potential that remains relevant in contemporary international relations. The article concludes that the Helsinki Final Act of 1975 continues to serve as an important normative reference point for the development of international law and the system of European security.

Keywords: Helsinki Final Act of 1975, «basket», peace, territorial integrity, inviolability of frontiers, non-intervention in internal affairs, international law, Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE).

* **Samoilenko Olena**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer

Актуальність дослідження. Проблематика територіальної цілісності держав у контексті Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року (Гельсінського акта) залишається надзвичайно актуальною в умовах сучасних геополітичних викликів, трансформації системи міжнародних відносин та зростання загроз міжнародній безпеці. Попри те, що Гельсінський акт підписаний понад 50 років тому, закріплені в ньому принципи й надалі є фундаментальними орієнтирами для врегулювання територіальних спорів, запобігання зовнішньому втручанню та забезпечення стабільності міжнародного правопорядку як у Європі, так і поза її межами. Особливість Акта полягає в поєднанні політичних і правових зобов'язань, що сформували унікальну модель регулювання міждержавних відносин на засадах взаємної довіри та безпеки.

Актуальність обраної теми зумовлена низкою ключових чинників. По-перше, сучасні міжнародні конфлікти, пов'язані з порушенням територіальної цілісності та суверенітету держав, об'єктивно потребують актуалізації й системного переосмислення правових норм, закріплених у Гельсінському акті. По-друге, принципи, проголошені в цьому документі, формують теоретико-правову основу для оцінки легітимності дій держав на міжнародній арені та практики мирного вирішення спорів, зокрема у питаннях участі держав у міжнародних організаціях і союзах, дотримання режиму нейтралітету та забезпечення непорушності національних кордонів.

Огляд літератури. У науковій літературі питання суверенної рівності держав, непорушності кордонів, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи в контексті Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року розглядаються як фундаментальні засади сучасного міжнародного права та європейської системи безпеки. Так, М. Шоу у праці *International Law* (2017) аналізує принцип суверенної рівності держав як основу їх юридичної рівноправності та невід'ємного права самостійно визначати й розвивати власні політичні та соціальні системи. Р. Гігінс у монографії *Problems and Process: International Law and How We Use It* (1994) наголошує, що закріплення зазначених принципів у міжнародно-правових актах сприяє запобіганню міждержавним конфліктам і зміцненню захисту державного суверенітету. Значний внесок у дослідження правової природи Гельсінського акта зробив Й. Фровайн, який у роботі *The Helsinki Final Act and Its Legal Implications* (1995) акцентує увагу на його характері як акта «м'якого права» (*soft law*) та підкреслює його роль у формуванні атмосфери довіри між державами-учасниками. Б. Сімма у коментарі *The Charter of the United Nations: A Commentary* (2002) докладно розглядає принцип невтручання, зокрема заборону політичного, економічного та воєнного примусу, наголошуючи на його тісному зв'язку із забезпеченням суверенітету й територіальної цілісності держав. Водночас Я. Бугайський у праці *Cold Peace: Russia's New Imperialism* (2004)¹ аналізує актуальність принципів Гельсінського акта в умовах сучасних геополітичних конфліктів, підтверджу-

ючи їх значущість для оцінки правомірності дій держав у міжнародних відносинах.

Мега публікації. Метою публікації є комплексний аналіз принципів суверенної рівності держав, непорушності кордонів, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи, закріплених у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року, з метою розкриття їх теоретичного змісту, внутрішньої взаємозалежності та сучасного значення для розвитку міжнародного права і міжнародних відносин. Актуальність такої мети зумовлена тим, що, незважаючи на більш ніж півстолітню історію цього документа, закріплені в ньому принципи й надалі залишаються фундаментальними орієнтирами для оцінки правомірності дій держав, врегулювання міжнародних конфліктів і зміцнення міжнародного правопорядку як у Європі, так і на глобальному рівні.

Виклад основного матеріалу. Гельсінський заключний акт 1975 року став логічним підсумком тривалого процесу багатостороннього співробітництва та безпрецедентного для свого часу зближення двох антагоністичних військово-політичних блоків, які тривалий період перебували у стані глобального протистояння. Початком цього процесу вважається Нарада представників держав у Гельсінкі 3 липня 1973 року, після чого переговори були продовжені в Женеві у період з 18 вересня 1973 року по 21 липня 1975 року та завершилися підписанням Заключного акта 1 серпня 1975 року в Гельсінкі.

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі була завершена за участю високих представників Австрії, Бельгії, Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Греції, Данії, Ірландії, Ісландії, Іспанії, Італії, Канади, Кіпру, Ліхтенштейну, Люксембургу, Мальти, Монако, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Марино, Святого Престолу, Сполученого Королівства, Сполучених Штатів Америки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції та Югославії. Плідна діяльність Наради, яка об'єднала 33 європейські держави, а також США і Канаду, фактично підсумувала цілу епоху повоєнного розвитку Європи та заклала основи нової моделі міждержавних відносин на континенті.

Як зазначав радянський юрист-міжнародник Я. А. Григеленіс, з огляду на логіку розвитку світових подій Гельсінський заключний акт став важливим чинником глобальних трансформацій і перерозподілу балансу сил між основними акторами міжнародних відносин, значною мірою вплинувши на подальшу долю СРСР і США². На думку дослідника, попри відсутність жорсткої юридично зобов'язальної форми, Гельсінський акт 1975 року набув ключового значення для процесу розрядки міжнародної напруженості та формування архітектури безпеки в Європі.

Особливу зацікавленість у закріпленні положень Акта виявляли держави Західної Європи, для яких принципового значення набувало отримання полі-

тико-правових гарантій миру, стабільного економічного розвитку та безпеки без загрози воєнної агресії на європейському континенті.

Структурно Заключний акт поділений на три частини (так звані кошики), які охоплювали питання безпеки, економіки, науки, культури та гуманітарної сфери, що створювало підґрунтя для комплексного та багатовимірного міждержавного діалогу. Документ відкривається Декларацією принципів, покликаного слугувати нормативною основою формування загальноєвропейської системи міжнародних відносин. Окрім цього, Гельсінський заключний акт містить «Документ щодо заходів зміцнення довіри та окремих аспектів безпеки і роззброєння», спрямований на підвищення прозорості й передбачуваності у військовій сфері.

Значну увагу в Акті приділено розвитку співробітництва в галузях економіки, науки, техніки та охорони навколишнього середовища, а також питанням розширення торгівлі й промислової взаємодії між державами-учасницями. Особливе місце посідають положення, присвячені гуманітарному співробітництву, зокрема розвитку контактів між людьми, обміну інформацією, взаємодії у сфері культури та освіти. У заключній частині документа визначено наступні кроки, що мали бути здійснені після завершення Наради, що свідчить про розуміння Гельсінського процесу як тривалого й безперервного. Отже, від самого початку закладено концепцію поступового зміцнення загальної безпеки та розвитку всебічного міждержавного співробітництва.

Декларація принципів стала авторитетним підтвердженням і подальшим розвитком основоположних принципів міжнародного права, закріплених у Статуті Організації Об'єднаних Націй.

Питання територіальної цілісності та безпеки держав відображені передусім у першому «кошикові», який складається з двох частин – Декларації про принципи, що регулюють відносини між державами-учасницями та Документа щодо заходів зміцнення довіри і деяких аспектів безпеки та роззброєння. Саме Декларація про принципи, що містить десять параграфів, визначає нормативні засади взаємовідносин між державами-учасницями та охоплює всі питання, які становлять предмет цього дослідження.

Зокрема, Декларація принципів регулює такі сфери: I. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету; II. Незастосування сили або погрози силою; III. Непорушність кордонів; IV. Територіальна цілісність держав; V. Мирне врегулювання спорів; VI. Невтручання у внутрішні справи; VII. Повага до прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань; VIII. Рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; IX. Співробітництво між державами; X. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом³.

Суттєва частина положень Заключного акта – шість із десяти його параграфів – прямо або опосередковано присвячені питанням, що становлять предмет нашого дослідження. Насамперед це стосується принципів, які фор-

мують нормативне підґрунтя захисту територіальної цілісності та суверенітету держав.

Так, у першому параграфі – «Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету» зазначається, що *«держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також усі права, притаманні їхньому суверенітету, включаючи, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність»*.

Як випливає з наведеного положення, юридична рівність передбачає рівну міжнародну правосуб'єктність держав, тоді як територіальна цілісність і політична незалежність забезпечують захист просторового та інституційного вимірів державного суверенітету. Використання формули «зокрема» свідчить про відкритий характер переліку прав, що дає змогу розглядати суверенітет не як статичну, а як динамічну категорію, зміст якої формується й уточнюється в процесі розвитку міжнародного права.

У другій частині цього ж параграфа наголошується, що *«держави-учасниці вважають, що їхні кордони можуть змінюватися відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю»*. З цього положення випливає, що державні кордони не проголошуються абсолютною незмінними, однак будь-які їх зміни допускаються виключно за наявності трьох умов: відповідності міжнародному праву, мирного характеру процесу та взаємної згоди заінтересованих сторін. У цілому такий підхід відображає помірковану легітимістську позицію, що узгоджується з практикою Організації Об'єднаних Націй та усталеними міжнародно-правовими механізмами, зокрема договірними змінами кордонів або трансформаціями державності на основі взаємних домовленостей.

Положення, безпосередньо пов'язані із захистом територіальної цілісності, містяться також у другому параграфі – «Незастосування сили або погрози силою», де зазначено, що *«держави-учасниці утримуватимуться від застосування сили або погрози силою як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим способом, несумісним із цілями Організації Об'єднаних Націй і з цією Декларацією»*.

Це положення закріплює один із фундаментальних принципів сучасного міжнародного права – принцип незастосування сили або погрози силою, який перебуває в нерозривному зв'язку з принципами територіальної цілісності та політичної незалежності держав. З позицій теорії міжнародного права цей принцип має загальнообов'язковий характер і поширюється на всі держави незалежно від їх участі в конкретних міжнародних договорах. Він становить основу системи колективної безпеки та виступає ключовим юридичним механізмом забезпечення стабільності міжнародного правопорядку. Тому заборона застосування сили постає не лише як договірне зобов'язання, а як елемент фундаментального правопорядку міжнародного співтовариства.

Наступний параграф – «Непорушність кордонів» є конкретизацією та подальшим розвитком принципу територіальної цілісності держав. У ньому зазначається, що *«держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, так само як і кордони всіх держав у Європі, і тому утримуватимуться тепер і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Відповідно вони утримуватимуться також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення чи узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці»*.

Юридично значущим є формулювання зобов'язання утримуватися від посягань тепер і в майбутньому, що вказує на постійний і безперервний характер принципу непорушності кордонів, який не обмежується конкретною політичною ситуацією чи історичним періодом. Так, держави-учасниці беруть на себе довгострокове міжнародно-правове зобов'язання, спрямоване на забезпечення стабільності територіального статус-кво.

Аналізована норма закріплює принцип непорушності державних кордонів як один із ключових механізмів захисту територіальної цілісності держав. Вона встановлює безумовну заборону як на будь-які посягання на існуючі кордони, так і на вимоги чи дії, спрямовані на захоплення або узурпацію частини чи всієї території іншої держави. Тим самим документ виключає можливість легітимації територіальних претензій і підтверджує, що територіальна цілісність є фундаментальною цінністю міжнародного правопорядку та необхідною умовою миру й безпеки в Європі.

Безпосередньо питанню територіальної цілісності держав присвячено четвертий параграф, який формує цілісний нормативний комплекс захисту державної території та розпочинається положенням: *«держави-учасниці поважатимуть територіальну цілісність кожної з держав-учасниць»*. Це положення закріплює принцип територіальної цілісності як один з основоположних принципів сучасного міжнародного публічного права, спрямований на забезпечення стабільності міжнародних відносин і захист суверенітету держав від зовнішнього втручання.

У цьому ж параграфі зазначається, що *«держави-учасниці утримуватимуться від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці, і, зокрема, від будь-яких таких дій, що становлять застосування сили або погрозу силою»*. Посилання на Статут ООН надає цій нормі універсального характеру та інтегрує її в систему загального міжнародного права. Важливо, що норма охоплює не лише фізичну зміну кордонів, а й дії, спрямовані на дестабілізацію держави як єдиного політико-територіального утворення.

Особливий акцент зроблено на положенні, відповідно до якого *«держави-учасниці утримуватимуться від перетворення території одна одної на об'єкт військової окупації або інших прямих чи непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права, а також від набуття території»*

за допомогою таких заходів або погрози їх здійснення. Жодна така окупація чи набуття не визнаватиметься законною».

Це положення закріплює одну із найжорсткіших і принципових заборон сучасного міжнародного права – недопустимість військової окупації та територіальних набутків, здобутих шляхом застосування сили або погрози силою. Ця норма є логічним розвитком принципів незастосування сили, територіальної цілісності та непорушності кордонів. Будь-які територіальні зміни, досягнуті протиправними засобами, не породжують юридичних наслідків і не підлягають міжнародному визнанню, що робить цю норму одним із ключових механізмів підтримання стабільності міжнародного правопорядку.

Невіддільним елементом міжнародно-правової охорони суверенітету й територіальної цілісності держав-учасниць є принцип невтручання у внутрішні справи, закріплений у шостому параграфі. Ця норма встановлює заборону на будь-які форми втручання та примусу – військові, політичні, економічні чи інші, а також на підтримку підривної або терористичної діяльності, спрямованої на дестабілізацію іншої держави. Отже, територіальна цілісність охороняється не лише від прямого воєнного посягання, а й від непрямих форм зовнішнього впливу, що підривають суверенний контроль держави над власною територією.

Один із фундаментальних принципів міжнародного права – принцип рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею – закріплений у восьмому параграфі. У ньому зазначається, що *«держави-учасниці поважатимуть рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи постійно відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та відповідних норм міжнародного права, включаючи ті, що стосуються територіальної цілісності держав»*.

Юридично значущим є пряме посилання на норми, що стосуються територіальної цілісності, яке формує правовий баланс між правом народів на самовизначення та принципами суверенітету і територіальної цілісності держав. Міжнародне право не визнає автоматичного чи безумовного права на відокремлення території як форми самовизначення. Реалізація цього права має відбуватися в межах міжнародного права й не може слугувати підставою для порушення суверенітету та кордонів держав. Отже, норма формує збалансований підхід, у межах якого самовизначення виступає інструментом внутрішнього розвитку та рівноправності, а територіальна цілісність – фундаментальною гарантією міжнародної стабільності.

Узагальнюючи, слід зазначити, що Заключний акт став знаковою подією, яка започаткувала новий етап міжнародних відносин, заснований на діалозі та взаємній повазі. П'ятдесят років тому Гельсінські домовленості стали важливим кроком політики розрядки в умовах холодної війни, закріпивши принципи мирного співіснування, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи та поваги до прав людини.

Незважаючи на відсутність жорсткої юридично зобов'язальної форми, Гельсінський заключний акт 1975 року відіграв ключову роль у формуванні архітектури європейської безпеки. Він є класичним прикладом документа, що поєднує зобов'язання у сфері безпеки, економічного співробітництва та прав людини, які набули обов'язковості завдяки політичній волі держав. Піввіковий ювілей Акта став підставою для переосмислення його ролі в сучасних умовах і дискусій щодо необхідності трансформації архітектури міжнародної безпеки.

Висновки. Підписаний у 1975 році Гельсінський заключний акт заклав основу архітектури безпеки, побудованої на діалозі та співпраці у широкому регіоні, що охоплює євроатлантичний та євразійський простір, установивши ключові принципи, які зберігають актуальність і в сучасних умовах.

У сучасному контексті важливо продовжувати традиції, закладені Гельсінським актом, зміцнюючи принципи територіальної цілісності, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи держав та міжнародного співробітництва. У зв'язку з цим доцільним є проведення додаткових зустрічей у рамках ОБСЄ для докладного обговорення актуальних викликів та вироблення ефективних механізмів реагування.

Водночас практика останніх років демонструє, що міжнародне право часто залишається на рівні декларативних норм, не завжди впливаючи на реальну поведінку держав. Це призводить до ослаблення позицій держав і зменшення ефективності міжнародних норм. Тож актуалізація та посилення механізмів міжнародного права є необхідним кроком для підтримання стабільності, справедливості та передбачуваності в міжнародних відносинах.

1. Shaw M. N. (2017). *International Law* (8th ed.). Cambridge University Press. 1033 p.; Higgins Rosalyn. *Problems and Process: International Law and How We Use It*. Oxford: Oxford University Press. 1994. 269 p.; Frowein Jochen Abr. *The Helsinki Final Act and Its Legal Implications*. 1995. 82 p.; *The Charter of the United Nations: A Commentary Product Bundle* – Sept. 1. 2002 by In collaboration with Hermann Mosler+ Albrecht Randelzhofer Christian Tomuschat and Rudiger Wolfrum (Author), Bruno Simma (Editor) 2466 p.; Bugajski Janusz. *Cold Peace: Russia's New Imperialism*. Hardcover 2004. 312 p.
2. Григеленис Я. А. К вопросу о правовой природе Хельсинского Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 года. *Советский ежегодник международного права*. М.: Наука, 1979. С. 44.
3. *The Helsinki Final Act*. Conference on Security and Cooperation in Europe: Final Act, Helsinki, 1975. URL: <https://web.archive.org/web/20200801131656/https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/Helsinki%20Final%20Act.pdf>

References

1. Shaw M. N. (2017). *International Law* (8th ed.). Cambridge University Press. 1033; Higgins Rosalyn. *Problemy i protsesy: Mizhnarodnyy zakon i yakoyu bude vykorystovuvatysya*. Oxford: Oxford University Press. 1994. 269 r.; Frowein Jochen Abr. *The Helsinki Final Act and Its Legal Implications*. 1995. 82 r.; *Charter of United Nations: A Commentary Product Bundle* – Sept. 1. 2002 r. V shkoli z Hermann Mosler+ Albrecht

Randelzhofer Christian Tomuschat and Rudiger Wolfrum (Author), Bruno Simma (Editor) 2466 r.; Bugajski Janusz. Cold Peace: Russia's New Imperialism. Hardcover 2004. 312 r.

2. Hryhelenis Ya. A. Do pytannya pro pravovu pryrodu Hel'sins'koho Zaklyuchnogo akta Narady z bezpeky ta spivrobitnytstva v Yevropi 1975. *Radyans'kyi shchorichnyk mizhnarodnoho prava*. M.: Nauka, 1979. S. 44 (in Rus.).

3. The Helsinki Final Act. Conference on Security and Cooperation in Europe: Final Act, Helsinki, 1975.

Samoilenko Olena. The Issue of the Territorial Integrity of States in the Helsinki Final Act of 1975: Reflections on the Anniversary

Relevance. *The article is devoted to the analysis of the issue of territorial integrity of states in the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe of 1975 (the Helsinki Final Act) in the context of its anniversary reassessment. The focus is placed on the provisions of the Declaration of Principles, which constitute the normative foundation of the pan-European system of international relations, as well as on their significance for ensuring stability and security in Europe.*

Results. *The paper consistently examines the key principles of the Helsinki Final Act, including the sovereign equality of states, the non-use of force or threat of force, the inviolability of frontiers, territorial integrity, non-intervention in internal affairs, respect for the right of peoples to self-determination, as well as the prohibition of military occupation and the acquisition of territory as a result of the use of force. Particular attention is paid to the legal content of these norms and their interrelationship, which makes it possible to consider territorial integrity not in isolation, but as a system-forming element of the entire set of principles of international law.*

The normative content of the principle of territorial integrity is analyzed, as well as its correlation with the principles of sovereign equality, inviolability of frontiers, and non-intervention in the internal affairs of states, and their systemic unity within the structure of the Helsinki Final Act. It is substantiated that the provisions enshrined in the Act possess not only political but also significant legal potential, which remains relevant in contemporary international relations.

Conclusions. *In conclusion, it is emphasized that the principles under consideration retain a high degree of relevance in current international legal conditions, and that the Helsinki Final Act continues to serve as one of the key reference points for assessing the lawfulness of state actions from the perspective of international law, primarily in the context of protecting territorial integrity and the inviolability of borders.*

Keywords: *Helsinki Final Act of 1975, «basket», peace, territorial integrity, inviolability of frontiers, non-intervention in internal affairs, international law, Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE).*

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.01.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 03.03.2026

Дата публікації: 24.03.2026